

Gammal folktro och läkekonst

I. Vittror och andra sagoväsen i den gamla folktrons örtagård

Kvällens guldmoln fästet kransa,
älvorna på ängen dansa,
och den bladbekrönte näcken,
gigan rör i silverbäcken.

Så besjunger skalden Erik Johan Stagnelius i början av 1800-talet några av de naturväsen, som troddes omge människorna. Dessa naturväsen var av mångahanda slag, t. ex. skogsrået, kvarngubben, tomten, näcken, vittrorna m. fl. Våra förfäder var övertygade om att dessa sagoväsen fanns och kunde ingripa i deras handlande. De tycks härstamma från samma slag av varelser, som våra hedniska förfäder trodde på – alfer, troll och jättar. Föreställningarna om dessa har fortplantats från generation till generation ända in i vår tid. Ingen av oss äldre har kunnat undgå att höra talas om dessa naturväsen i vår barndom, då tron på de »underjordiska» var stor, särskilt i bygder som var mer isolerade och som därför levde sitt eget liv nära naturen. Tron på dessa övernaturliga väsen, vilken levat starkt i förfädernas föreställningsvärld, har nu nästan upphört. Mera sällan under mina uppteckningar har jag kommit i kontakt med personer, som de sista decennierna sett, hört eller iakttagit något av de väsen, vilka man förr trodde omgav oss.

Vad man än tänker om de föreställningar våra förfäder hade, så må man ändå betänka, att det var en brokig och på många sätt underbar värld de levde i, till vilken vår nyktra tid icke kan bjuda något motstycke. Vår förståndsmässiga tillvaro lämnar ringa spelrum för utfärder i fantasins värld. I vårt materialistiska tidevarv med glesnande skogar finns ingen plats för »skogskäringens» trolska gestalt, samma störande moment har inträffat för vittrorna, och i de rensade vattendragen, där porlandet och skvalpandet ej längre

hörs, trivs varken ström- eller kvarngubben! Människan har blivit ensam herre i naturen på bekostnad av dess underliga hemlighetsfullhet, dess lockelser och dess poesi!

Nåväl, denna artikel får ej tas för annat än vad den åsyftar, nämligen ett återgivande av berättelser och iakttagelser, som våra förfäder gjorde. Ur det rikhaltiga källmaterialet återges endast ett begränsat urval.

Vittrorna

De är de mest omtalade i *vår* folktro, ja rent av dess skötebarn. De är mycket verksamma, ej som älvorna trånande och romantiska väsen i de sydligare landskapens föreställningsvärld. Vittrorna liknar människorna och beskrives som vackra. De idkade boskapsskötsel och hade kor, oxar, får, getter och hundar, sällan hästar, och de omtalas sällan på vintern. Vittrorna lever sitt liv vid sidan om människan i osynlig måtto, och de lär ha bestämda flyttningvägar, »vittervägar». Blir de störda av att byggnader eller andra hinder uppförts på deras vägar, uppstår komplikationer för människor och djur. Kom en människa i vägen för de »osynliga», kunde den människan »råka ut för ont», vilket förorsakade sjukdomar och obehag. »Vitterbett» ansågs t. ex. ge upphov till en del hudsjukdomar. Innan bättring kunde inträda, måste något slag av gottgörelse ske. Till buds stod även ett stort antal magiska botemedel, t. ex. att blåsa bort, att röka bort, att offra till de »osynliga», att stöpa bly, att tvätta med nordrinnande vatten för att ta några exempel.

Många påstår sig ha sett vittrorna, särskilt förr i tiden, och ännu fler har hört dem, sådana personer sades vara »synska». Vittrorna ansågs vara väsen på gott och ont, och höll man sig väl med dem, uppstod inga besvärligheter. Så till historierna:

Några flickor rodde över Stavarsjön för att söka igen gårdens kor. I en vik såg de på nära avstånd ett antal vita kor och en del folk. Då de rodde till stranden, försvann allt som i en dimma. En annan gång sågs i samma sjö båtar med vitterfolk. Stråket var nämligen ett bekant »vitterstråk». För kvinnan, som berättat detta, är minnesupplevelsen av det som hände lika levande som för 50 år sedan!

Från flera fåbodar, bl. a. Björna kyrkbys, berättas, att i en viss bås kunde kor ej stå bundna, om de ej skulle strypas. Man löste kon, och allt blev lugnt. Man trodde, att vittrorna stördes!

Vid en närliggande fåbod påstod sig många ha sett vitterflyttningar med folk och djur!

En bonde berättade, att han och hans dräng höll på med avverkning på Gide skog. En dag blev det ett väldigt oväsen och prat, när de skulle fälla ett träd i viss riktning. Trots att de sågat av trädet från stubben, ramlade det ej. Någon tycktes hålla emot. Först när

de hjälpts åt att få trädet åt annat håll, ramlade det. De »osynliga» tycktes bli belåtna, ty allt oväsen upphörde. Man var övertygad om att man höll på att fälla över en vitterväg!

I ett par fall berättas om personer, som blivit »vittertagna» och bortförda. De berättade ogärna, vad de varit med om. Vitter-Per i södra delen av socknen var en sådan. Han var vanligen med i bäckflottningen. Någon gång då och då hände det sig, att vittrorna lockade till sig Per, då for han på en pärt (barkbit) över bäcken. Han var vanligen borta i tre dygn och ansågs därför som en dålig flottare. Undra på det! Till saken hör även, att Vitter-Per på danserna i bygden sa, att det var ingen brist på flickor för hans del, ty han såg hur de kråmade sig utanför fönstret. Ett är säkert, säger de som kände honom, att under den tid på sensommaren, då sopp (svamp) gick till och korna gärna stannade kvar i skogen över natten, nog visste Vitter-Per var han skulle söka dem. Han hade ju förbindelser!

En annan vittertagen person var Vitter-Olle från Själevad, en bekant figur i södra delen av björnabygden för cirka 60 år sedan. Han påstod sig ha blivit vittertagen i sin ungdom. Väl behandlad hade han blivit. Borta hade han varit enligt andras utsago, men var? Något konstig betraktades han väl, men han var en duktig kringresande vaktare av böndernas grissuggor.

Många medel fanns enligt folktron för att skydda sig mot de »osynliga». Dit hör bly, guld, koppar, kvicksilver, silver, krut, sva-vel, och främst har stål varit. Man har stålat i vaggan, i sängen, över sängen, över ingångsdörren, under tröskeln, man har stålat i uthus och visthusbodar, man har burit stål på sig, använt stål i medicinen, stålat mot det övernaturliga, mot trollkarlar, mot ont öga och ond håg, mot ont i väder, vatten och jord, man har stålat vid barnsbörd, dop, kyrktagning, bröllop och begravning, man har stålat i arbetet, stålat vid vila och stålat vid sömn. Stålet var som intet annat magiskt medel människans vän och det ondas ovän (C. H. Tillhagen).

Som exempel kan nämnas att från flera byar berättas, att man borrade hål i ladugårdsväggarna och lade in stål i borrhålen, då hade inget »oknytt» makt i den ladugården.

Den kristna religionen med alla dess uttrycksmedel rådde de »osynliga» ej på. Från Remmarn berättas, att vid rivning av en ladugård omkring år 1910 hittades en psalmbok med tryckåret 1795 inhuggen i en knut, så den ladugården hade varit fredad för de »osynliga», trodde man. Den psalmboken är nu i hembygdsföreningens ägo.

Att offra till de »underjordiska» och därmed blidka dem ansågs som mycket verksamt. En man berättade för mig, att när han år 1906 arrenderade ett hemman, så tillråddes han av en gammal kvinna, att sedan kreaturen installerats i ladugården skulle han ta en

tioöring i högra handen och kasta den över vänstra axeln, när han gick ut genom dörren. Villkoret var, att han ej fick se sig tillbaka. Han följde rådet, kreaturen trivdes, och allt gick bra!

Skogsrået eller skogskäringen

Skogskäringen ansågs vara vildmarkens och skogsdjurens vårdare. Underliga saker kunde därför inträffa, när jägaren var på jakt. Vid sådana tillfällen kunde det räcka med att spotta tre gånger. Det ansågs oturligt, om jägaren mötte en käring, när han gav sig iväg, men oturen avvärdades, om det även då spottades. I berättelserna beskrives skogskäringen som vacker, men hon ville inte vända ryggen till, då den såg ut som »ett tomt baktråg»! Skogskäringen vaktade troligen även över bergens skatter och kallades då för Gruvmorän. I historierna om Gruvberget i Björna beskrives hon som ett skönt men gäckande fruntimmer, som hade två svarta vakthundar.

Följande historia berättades för mig på 1930-talet av en gammal man från Granåsen. En sommardag i hans barndom hade föräldrarna farit till en slättermyr för att bärga hö. Barnen hade lämnats ensamma hemma på det avlägsna nybygget. Under dagens lopp kom en vacker flicka och lekte med dem i köket. Det märkliga var, att flickan gick ut baklänges genom dörren, när hon lämnade dem. Barnen berättade vid föräldrarnas hemkomst, vad som hade hänt under dagen. Och de visste, att någon sådan flicka ej fanns i de omkringliggande byarna. Man var övertygad om att antingen skogskäringen eller hennes dotter varit i farten.

Sjörået och kvarngubben

De omtalas även som vårdandar. Sjörået, som vaktade fisken i sjöarna, fick man hålla sig väl med, för att fiskelyckan skulle bli god. Det ansågs som en god start att muta rået med en silverslant. Så gjorde åtminstone en gammal gubbe i kyrkbyn, när han metade abborre i Kravattnet på 1880-talet. Han påstod, att utan silverslant blev det dåligt mete.

Kvarngubben var skvaltkvarnens skyddsande och såg till att malningen gick sin gilla gång. Han brukade även varna mjölnaren, om något höll på att gå på tok. Man borde inte gäckas med kvarngubben, då kunde den kvarnen bli utan kvarnlycka.

Milan och tjärdalen hade även sina vårdandar. En 90-årig man berättar, att när han och en äldre broder som barn hjälpte sin far med kolning på Ryssjömon, hade de mycket arbete med en mila som ideligen »slog». När de en kväll hade fått milan i ordning, lade de sig alla tre och somnade omedelbart, uttröttade som de var.

Efter någon timme väckte fadern dem, ty nu stod milan i brand. De lyckades även nu reparera den, och allt gick i fortsättningen bra. Senare berättade fadern, att han blivit varnad av milans skyddsande.

Tomten

Tomten hade en stark ställning i folkmedvetandet, då den betraktades som gårdens skyddsande. Trivdes den, gick allt väl i händer. Den räknades även till »de osynliga».

En kvinna i södra bygden påstår med bestämdhet, att hon sett tomten. Detta inträffade en gång i hennes ungdom, då hon gått för att plocka blåbär intill byn. Då hon dök upp över en liten kulle, såg hon på nära håll den traditionellt klädd tomten med toppluva och knäbyxor!

Så över till den folkliga läkekonsten, som i många stycken är förknippad med det föregående.